श्रीः ।

श्रीमते रामानन्दाय नमः ।

श्रीमद्रामानन्दीय हरिहरप्रसादविरचितम्

श्रीरामतत्त्वभास्कर-
श्रीरामलीलातत्त्वभास्कर-
नामतत्त्वभास्कराख्यग्रन्थत्रयम्

श्रीमदयोध्याशृङ्गारभवननिवासिना-

श्रीभगवन्नारायणवंशोद्भव

वैष्णव पं: रामनारायणदासेन संशोध्य

ग्रन्थकारप्रधानशिष्य-

श्रीयुत प्रमोदवनविहारिशरणाज्ञया

तद्दत्तद्रव्यव्ययेन च

मुरादाबादनगरे

लक्ष्मीनारायण यन्त्रालये

आयसाक्षरैर्मुद्रापयित्वा

प्रकाशितम्

प्रथमावृत्तिः १०००, सं० १९७२

Printed by Lakshmi Narayan
at the Lakshmi Narayan Press,
Moradabad.

श्रीरामतत्त्वभास्करस्य पूर्वार्द्धविषयसूची ।

उत्तरार्द्धविषयसूची ।

अथ नामतत्त्वभास्करस्य विषयसूची ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीमते रामानन्दाय नमः ।
श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

श्रीरामतत्त्वभास्करे पूर्वार्द्धं

प्रारम्भम्

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघातार्थ कृतं मंगलं शिष्टाचारप्रदर्शनाय ग्रन्थादौ निबध्नाति । तथा च सांख्ये कपिलः मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् ॥ कर्त्ता सर्वस्य लोकस्य पालकश्च नियामकः । वेदानां रक्षको यश्च तं रामं प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥ तं राममहं प्रणमामि यः सर्वस्य लोकस्य कर्त्ता पालकः चात् संहारकः । तथाच श्रुतिः-यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति ॥ नियामकः तथा च श्रुतिः स एवैनं साधुकर्म्म कारयति यमूर्द्ध्वन्निनीषति स एवैनं नियमयति ॥ वेदानां रक्षकः वेदरक्षकत्वं चास्य स्वांशमत्स्यावतारद्वारा पुराणादिप्रसिद्धम् ॥ चात् दयालुः ॥ १॥ जामदग्न्यनियन्तारं जावालिमतखंडकम् । शूद्रतापसहन्तारं तं रामं प्रणमाम्यहम् ॥ २॥ परशुरामस्य नियन्तारमौद्धत्यशान्तिकारकम् ॥ स्वांशत्वेऽपि परशुरामशक्तिखंडनवत् बुद्धस्यापि

मलखंडनशक्तिरस्यास्तीति तल्लाभायेदम् ॥ जावा-
लिमतखंडकं चार्वाकादिमतखंडनशक्तिलाभायेदम् ॥
शूद्रः स्वधर्ममतिक्रम्य तपश्चरणशीलस्तस्य
हन्तारम् विरुद्धाचारप्रशमनशक्तिलाभायेदम् ॥२॥
पुनरपि उद्भूतरिपुहस्तपतनमाशंक्य प्रभुं प्रार्थयते
रक्ष रक्ष रघुनन्दन श्रुतिपथपाल ॥ पाहि पाहि
करुणाकर दुर्जनकाल॥३॥चार्वाकादिमतापसारणम-
न्तरेण निःश्रेयसं दुर्लभमिति तस्य चापसारणन्त-
द्विज्ञानं विना न संभवति अतःप्रथमं तन्मतमुत्थाप्य
खंडयति ॥ दर्शनाद्व्यभिचाराणामनुमानं नहि प्रमा
प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं जीवाद्भिन्नो बुधो नहि ॥ ४ ॥
अनुमानं नहि प्रमा अनुमानं न प्रमाणं,येनैव हेतुना
प्रमीयते तेनैव भ्राम्यते। यथा पर्वते धूमेन वह्निः
ह्रदेऽपि तथेति भावःप्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं व्यभिचारा-
भावात् जीवाद्भिन्नो बुधो नहि बृहस्पतेर्भिन्नो ज्ञान-
वान्कश्चिन्नास्तीति तन्मतमेवानुसरणीयमिति
भावः॥४॥ एवं मा वद रेमूढानुमानं न प्रमायतः ॥
सन्देहादेरविज्ञानाच्छ्ववेल्लोके भविष्यसि ॥ ५ ॥
रेमूढ अनुमानं न प्रमा न प्रमाणमेवं वाक्यं मा वद।
यतः यस्मात्परपुरुषहृदयवर्त्तिसंदेहादेः संदेहशोक-
क्रोधभयादेरविज्ञानात् श्वा इव कुक्कुरवल्लोके भवि-

ष्यसि अयं भावः । अनिश्चितार्थवचनेन संदेहज्ञानं मुखवैवर्ण्याच्छोकज्ञानं, नेत्रमुखादिरक्तत्वेन क्रोधज्ञानं मुखपीतत्वेन भयज्ञानम् । एतानि ज्ञानान्यनुमानं विना ज्ञातुं न शक्यते, यद्यनुमानं न मन्यसे तर्हि संदेहादियुक्तपुरुषेण सह हास्यादिकरणेन श्वा इव तेन निरादरणीयो भविष्यसि । यद्वा श्ववल्लोके भविष्यसि चार्वाकोऽति मूढतम इति जना वदिष्यन्ति यतो यैरिन्द्रियैः प्रत्यक्षं क्रियते तान्यप्रत्यक्षाणि तेषां ज्ञानमनुमानं विना नैव जायते अतोऽनुमानस्यापि प्रामाण्यम् । तथाच चरके सूत्रस्थाने भगवान् पतञ्जलिः । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तानि सन्ति चाप्रत्यक्षाणि यद्वा अनुमानखण्डनस्याप्यनुमानरूपत्वादित्यविचारितार्थवचनेन श्ववल्लोके भविष्यसि । यद्वा चार्वाकस्य गृहाद्बहिर्गमनमात्रेण तत्पत्नी तदप्रत्यक्षमवगम्य कथं न विधवावेषं रोदनादिकं च करोतीत्युपहासेन श्ववल्लोके भविष्यसि ॥ ५ ॥ प्रलापान्तरमुद्भावयति । मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धञ्चेत्तृप्तिकारकम् । गच्छतामिह जन्तूनाम्व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥ ६ ॥ जन्तूनाम्प्राणिनाम् व्यर्थं पाथेयकल्पनम्, तत्समीपे पाथेयदानं व्यर्थं स्यात् । गृहेषु स्थित्वैव मन्त्रादिना तदुद्देश्यकदानेन तृप्तिसंभवात् ॥ ६ ॥

युक्त्यन्तरेणेममेवार्थं दृढयति स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥७॥ तत्र स्वर्गे अत्र लोके नीचस्थैरिति शेषः ॥ ७ ॥ युक्त्या श्राद्धादेः सुखहेतुत्वं संस्थापयति। एवं मा वद मूढात्मन्निह भूपादिपत्रवत्। स्वस्वस्थानेऽर्पयेदिष्टन्निदेशः परमेशितुः ॥८॥ मूढात्मन् एवं मा वद कुत इत्यपेक्षायामाह स्वस्वेति परमेशितुः परमेश्वरस्य निदेशो वेदादिरूपः स्वस्वस्थाने स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना निरूपिते पृथक् पृथक्स्थाने इष्टं अभिलषितार्थजातम्। अर्पयेत् नत्वन्यत्र दृष्टान्ते न दृढयति। इह लोके भूपादिपत्रं लिखितप्रदेशे यथाफलं ददाति ॥८॥ भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः। एवम्मा वद बालानां स्तन्यपानादि दर्शनात् ॥ ९ ॥ एवमुत्पादविनाशशालिदेह एवात्मेतिप्रकारम्मा वद कुत इत्यपेक्षायाम्बालानामिति बालानां सद्यो जातानां पूर्वं केनाप्यनुपदिष्टानां स्तन्यपानादिदर्शनात्। स्तने भवं स्तन्यं दुग्धं तस्य पानम्। आदिशब्देन सद्यो जात वा नरशिशोः शाखावलम्बनस्य व्याघ्रशिशोः प्राणहिंसनव्यापारस्य च दर्शनात्। जन्मान्तरम्विना न संभवति अज्ञातत्वादिति भावः। तथा

च चरके सूत्रस्थाने भगवान्पतञ्जलिः ॥ धर्मद्वारा-
वहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मचर्य-
परैराप्तैः कर्मविद्भिरनुपहतसत्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः-
पूर्वतरैश्च महर्षिभिर्दिव्यचक्षुभिर्दिष्टोपदिष्टः पुन-
र्भवोऽस्तीति व्यवस्येदेवं पुनर्भवं प्रत्यक्षमपि चोप-
लभ्यते। मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि तुल्यगुणसं-
भवानि च वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः प्रवरा-
वरकुलजन्मदास्यैश्वर्यसुखासुखमायुरायुषो वैषम्य-
मिहाकृतस्य चावाप्तिरशिक्षितानां च रुदितस्त-
नपानहास्यत्रासादीनां प्रवृत्तिलक्षणोत्पत्तिः। कर्मसा-
मान्ये फलविशेषो मेधाक्वचित्क्वचित्कर्मण्यमेधा च
जायते भूतानां च समदर्शने प्रियप्रायत्वमतएवानु-
मीयते॥ शब्दप्रमाणेन स्पष्टयति धर्मद्वारे सावधानैः
व्यपगता विनिर्गता भयरागद्वेषलोभमोहमाना येषान्तैः
ब्रह्मचर्ये तत्परैः यथार्थवक्तृभिः कर्मज्ञैर्न उपहता
नष्टाः सत्वबुद्धिप्रचारा येषान्तैः प्राचीनतरैर्दिव्य-
दृष्टिभिर्महर्षिभिर्दृष्टः शिष्येभ्य उपदिष्टश्च पुनर्जन्मा-
स्ति इति हेतोर्निश्चिनुयात् प्रत्यक्षप्रमाणं दर्शयति
एवं शब्दप्रमाणवत् प्रत्यक्षमपि पुनर्जन्म उपलभ्यते।
तदाह मातापित्रोर्विसदृशानि तुल्यगुणसंभवानि
चापत्यानि जायन्ते के च ते गुणा इत्यपेक्षाया-

माह वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः उच्च-
नीचकुले जन्मदास्यम् ऐश्वर्य्यं सुखं दुःखं आयुषो
वैषम्यं च तान्यपत्यान्यायुरस्मिन् जन्मनि अकृतस्य
कर्मणः फलस्य प्राप्तिरनेन पूर्वजन्मकृतकर्मण
फलप्राप्तिरित्यनुमीयते। यस्माद्बीजम्विनाङ्कुरस्यासं-
भवः। अशिक्षितानां शिक्षारहितानां सद्यो जातानां
बालानां रोदनस्तनपानहास्यत्रासादीनां प्रवृत्तिहेतु-
कोत्पत्तिः कर्मसामान्ये फलविशेषो जायते। क्वचित्क-
र्मणि मेधा क्वचित्कर्मण्यमेधा च जायते। भूतानां
प्राणिनां समदर्शने प्रियाप्रियत्वञ्च जायते॥ इत्य-
नेन पुनर्जन्म भवतीत्यनुमीयते ॥९॥ चार्व्वाकाणां
प्रलापान्तरमुद्भावयति तत्त्वानाम्मेलनेनैव चिदुत्पत्तिः
प्रजायते। ताम्बूलखदिरादीनाम्मेलनाद्रक्तत्वादिवत्॥
॥ १० ॥ आदिशब्देन चूर्णं पूगीफलम् ॥ १० ॥
युक्त्या तद्युक्तिं खण्डयति चाक्षुषत्वादिराहित्याच्छङ्-
कितादिसमन्वयात् ॥ नानुमानम्प्रमा चास्य सह-
चाराग्रहात्तथा ॥ ११ ॥ गर्भे तत्त्वानाम्मेलनेन चि-
दुत्पत्तिः केनापि न दृश्यते तस्मादस्य न चाक्षुषत्वं
सहचाराग्रहात् शङ्कितादिसमन्वयात् नानुमानं
प्रमाणम् ॥ ११॥ चार्व्वाकाणां प्रलापान्तरमुद्भावयति
ईश्वरस्त्वपरो नास्ति राजैव परमेश्वरः। मोक्षो न

मरणाद्भिन्न इहैव स्वर्गदुर्गती ॥ १२ ॥ स्वर्गदुर्गती स्वर्गनरकौ सुखं स्वर्गो दुःखमेव नरकः ॥ १२ ॥
युक्त्या तत्प्रलापं खण्डयति मूढ नास्ति परमेश्वर इति वद मेव यस्मादस्मिन् वाक्ये मानन्नैव ॥१३॥
नृपादन्यः परमेश्वरो नास्तीति मा वद ॥ १३ ॥
अप्रतियोग्यभावस्य ज्ञानं यस्मान्न जायते तस्मादिदमलीकं हि वन्ध्यापुत्रखपुष्पवत् ॥ १४ ॥ यस्माद्धेतोरप्रतियोगिनः प्रतियोगिरहितस्याभावस्य ज्ञानं न जायते वस्तु विना अभावो नास्ति अभावम्विना तज्ज्ञानासंभवः तस्मात् ईश्वर इत्यप्यपास्तम् ईश्वरस्य सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् दृष्टान्तासम्भवात् वाक्यमात्रे द्रावितदृष्टान्तवलेनेश्वरानास्तित्वासिद्धौ विपरितस्यापि सम्भवात्तेन तत्सिद्धौ विपरितस्यापि सम्भवात्तेनैतत् सिद्धेश्वरस्त्वपरो नास्तीति वाक्यमलीकस् वन्ध्यापुत्रखपुष्पवत् ॥ १४ ॥ ननु यथा गगनकुसुमादीनामसत्वेऽपि गगनकुसुमन्नास्तीत्यादिवाक्यात् वस्तुशून्यशब्दानुपातिज्ञानञ्जायते तथाऽत्रापि यद्यस्ति ईश्वरस्तर्हि कुतो न दृश्यते इत्यत आह दूरादनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादीन्द्रियघाततः व्यवधानादभिभवात्मनः सोप्यनवस्थितेः ॥ १५ ॥ अनुद्भवाच्च सामीप्यात् समानाभिहृतैरपि योगिनाम-

वगम्यस्य विश्वेशस्य हृदा सदा ॥ १६ ॥ योगिनां हृदा मनसा सदा अवगम्यस्य योगजसान्निकर्षबलेन नियतप्रत्यक्षीकृतस्य परमेश्वरस्य अनुपलब्धिस्तु प्रत्यक्षाविषयत्वन्त्वस्माकन्न पुनः सर्वेषां कुत इत्यपेक्षायां दृष्टान्तपूर्वकमाह । दुरस्वरूपात् यथा वियति विहङ्गमाः सूक्ष्मत्वात् यथा परमाणवः चक्षुरादिविनाशात् यथा स्थूलविषयाः भित्तिकाद्यावरणात् यथा राजदारादयः अभिभवात् एकेनापरस्यावरणात् यथा दिवसे नक्षत्रादयः मनसो विषयान्तरसंयोगात् यथा चक्षुः सन्निकृष्टाविषयाः॥ १५॥ अनुद्भवात् यथा दुग्धादिस्थदध्यादीनि सामीप्यात् यथा लोचनस्था अञ्जनादयः समानेन सदृशेन अभिहतेःआच्छादनात् यथा तोयराशिपातितास्तोयविन्दवश्च नोपलभ्यते तथा वासनादिरूपदोषकलापकवलितत्वात् अस्माभिरपि भगवान्नोपलभ्यते इति भावः ॥ १६ ॥ यद्यन्येषान्तु वचसा जन्मादेर्जायते मतिरीश्वरोस्तीति वचनं कर्णशूलायते कथम् ॥ १७ ॥ अन्येषाम्यचसा स्वजन्मादीनां ज्ञानं यदि जायते तर्हि बहवः प्रामाणिका ईश्वरोस्तीति कथयन्ति तादृशवचनं कथं कर्णशूलायते को विशेषश्चानयोर्यद्येकं प्रामाणमपरमप्रमाणम् ॥१७॥

निर्नियामको नियमो न दृश्यते श्रूयते क्वापि ॥
तस्मात्कोऽपि नियन्ता वर्त्तते खलु विश्वचक्रस्य॥१८॥
शीतोष्णादिः सनियामकः नियमत्वात् । राजादिकृत-
कार्यनियमवत् ॥ १८ ॥ अस्तित्वकालत्वञ्चैव दिशा-
वञ्चान्तरक्षवत् ॥ सन्देहादेश्च राहित्याञ्चार्वाक-
मतवन्नहि ॥ १६ ॥ यथा तत्त्वानां मेलनेन चिदु-
त्पत्तिश्चार्वाकस्य शंकितानुमानं तत्तुल्यमिदमनुमा-
नन्न यतो व्यभिचाररहितात्त्वादवत् ॥ १६ ॥
ननु स्वभाव एव नियामकः कर्त्ता चेत्यत्र आह ॥
कादाचित्कं च यद्यद्धि तत्तत्सर्वं सकर्तृकम् ॥ कादा-
चित्कस्वरूपत्वात्स्वभावोऽपि सकर्तृकः ॥ २० ॥-
यद्यत् कादाचित्कं तत्तत्सकर्तृकं घटादिवत् तर्हि
कादाचित्कस्वरूपत्वात्स्वभावोऽपि सकर्तृकः ॥ २० ॥
यदि स्यात्सर्वदा स्थायी स्वभावो भवतां मते । सर्व-
कालेषु शीतादिदर्शनस्यापि सम्भवः ॥ २१ ॥ अय-
म्भावः। कारणस्य स्थायित्वे कार्यस्य स्थायित्वं दुर्वा-
रमेवेति ॥ २१ ॥ यद्येवन्तर्ह्यधीशस्यापीशः कोऽपि न
संशयः। एवन्नैव च वक्तव्यं यतो राजकुलालवत्॥२२॥
यद्येवं तर्हि कादाचित्कतया ईश्वरान्तरापेक्षा तस्या-
पीश्वरान्तरस्य तथा एवमीश्वरपरम्परापि को विशेषो-
ऽस्यस्य । स्वभावादिति। उत्तरयति । एवमीश्वरो नाना

नवक्तव्यमिदमिति शेषः॥ दृष्टान्तयते। यथा एक एव राजा कुलालश्च कालान्तरानुसारेण विविधकार्य-जातंसम्पादयति तथा ईश्वरोऽपि ॥ २२ ॥ युक्त्य-न्तरेण पुनस्स्वभावं खण्डयति ॥ स्वभावसाधने मूढ प्रमाणं नैव दृश्यते सन्निकर्षस्य राहित्यात्सहचारा-द्यसंभवात् ॥ २३ ॥ सन्निकर्षस्य चक्षुः संयोगादे-राहित्यादेरभावात्तत्र प्रत्यक्षमसम्भव इति भावः ॥ क्षित्यङ्कुरादिकं स्वभावजन्यङ्कार्य्यत्वात् सलिलशैत्या-दिवत् इत्यत आह । सहचारस्यान्वयव्यतिरेकयादेर-सम्भवादभावात् तस्यासत्वेनानिश्चयात् नानुमान-म्प्रमाणमिति भावः। अन्वयसहचारो हि तत्सत्त्वे तत्सत्ताव्यतिरेकी च तदसत्त्वे तदसत्ता।तथा च सर्वस्यैव पक्षरूपत्वेन सर्वत्रैव साध्यसन्देहात् सहचारानिश्च-येन व्याप्तिनिश्चयासंभवादनुमित्यासम्भव इतिभावः आदिपदात् दृष्टान्तादिपरिग्रहीतस्याप्यसम्भवात्॥ २३ ननु क्षित्यङ्कुरादिकं किञ्चिज्जन्यङ्कार्य्यत्वाद्घटादिवत् इत्यनुमानेन कर्मादिनापि जगदुत्पत्तिःसिद्धिरित्यत आह कर्म्मप्रधानकाला न समर्थाश्चेतनाभावात् ॥ कोऽपि सचेतनकर्त्ता वर्तते खलु विश्वचक्रस्य॥ २४ कर्म्मयागादिजन्यादृष्टम् प्रधानं प्रकृतिः सत्वरजस्त-मसां साम्यावस्थाकालः समयः न समर्थाः सृष्टिक-

रण इति भावः। कुतश्चेतनाभावाद्घटादिजडान्तरवत्।
चेतनं चैतन्यं लोके कृत्यादेर्ज्ञानसामानाधिकरण्यदर्श-
नेन चेतनादिभावेष्वेव तस्य कर्तृत्वस्य तर्कसहचार-
दृष्टान्तादिग्रहात् चेतन एव कर्तृत्वमनुमातुं शक्यते
इत्यतो विश्वचक्रस्य कोपि सचेतनः कर्त्ता वर्त्तते नतु
जडाः। जडादिदेहादिवत् कार्यसम्पादनाय चेतनसहा-
यमपेक्षन्ते। ननु कार्यवैचित्र्यानुरोधेन जगदीश्वरोऽपि
नानेत्याशंक्याह ॥ २५ ॥ हेतुनैकेन कार्याणि विचि-
त्राणि कथं वद। वृष्टिवद्दीप्तिवच्चैव स्नानवच्छस्त्रघा-
तवत् ॥ २६ ॥ एकेन हेतुना कथं विचित्राणि कार्य्याणि
वद इति जिज्ञासायां समाधत्ते वृष्टिवदिति। यथा
एकस्या वृष्टेर्वर्षणात् तापनाशो मृदार्द्रताशष्पादिवर्द्ध-
नञ्च यथा एकस्या दीप्तेरालोकात् वर्त्तिकानाशःप्रको-
शो दाहादिश्च यथा एकस्मादेव स्नानात् मलक्षयो
रोगादिनाशः सुखलाभश्च यथा वा एकस्मादेव शस्त्रा-
घातात् रुधिरपातो दुःखोत्पादः क्षतादिकञ्च जायते
तथा एकस्मादेवेश्वराज्जगदुत्पाद इति ॥ २६ ॥ अने-
ककारणमृते कारणोत्पत्तिर्न्न जायते। अस्माकन्नास्ति
सन्देहो यत इच्छादिचेश्वरे ॥ २७ ॥ अयमेव सिद्धान्तः
अत्रास्माकं सन्देहो नास्ति यतः ईश्वरे इच्छादिरस्ति
॥ २७ ॥ ननु क्रियारहिते ब्रह्मणि कथङ्कर्तृत्वसम्भव

इत्यत आह । निष्क्रिये परमेशाने कर्तृशक्तिर्न बाधिता।
अयस्कान्ते क्रियाशून्ये लौहाकर्षणशक्तिवत्॥ २८॥ नि-
ष्क्रिये क्रियारहिते ब्रह्मणि कर्तृशक्तिः कर्तृत्वन्न बाधिताना-
नुभवविरुद्धा यथा निश्चालोऽप्ययस्कान्तो लौहाकर्षण
जनयति तथा जगदीशोऽपि॥ २८॥ इत्याद्यभिप्राय गर्भं
वेदाप्रामाण्यसूचकम्प्रलापान्तरमुद्भावयति मिथ्या-
फलेन युक्तत्वात्पौनरुक्त्याद्सङ्गतेः।अशिष्टकर्तृकत्वाच्च
वेदः प्रामाणिको नहि ॥२९॥ उत्तरयति । तिथिग्र-
हणताराद्व्यभिचाराप्रसङ्गतः। नहि मिथ्याफलैर्युक्तो
यज्ञादावयथार्थतः ॥ ३० ॥ वेदो मिथ्याफलैर्न युक्तः
कुतः तिथ्यादीनां व्यभिचारस्य अप्रसंगात् ॥ तिथिः
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ता ग्रहणश्चन्द्रसूर्याद्युपरागः तारा
नक्षत्राणि आदिपदाद्द्रव्यशक्त्यादेः । ननु यदि वेदः
प्रामाणिकस्तर्हि कथं यज्ञादितो यथार्थफलन्न दृश्यते
इत्यत आह यज्ञादाविति। यज्ञादौ अयथार्थतः यथा-
विध्यनुष्ठानाभावात् न फलसिद्धिरितिभावः ॥३०॥
पौनरुक्त्यादिदोषमपाकरोति ॥ यथार्थबोधनार्थाय
पुनरुक्तिर्जगत्प्रभोः। असङ्गतिर्न कुत्रापि वाक्यभेदोऽ-
धिकारतः ॥ ३१ ॥ अधिकारात्पुरुषविशेषस्येति शेषः
वाक्यभेदः कर्मकाण्डज्ञानकाण्ड प्रशंसनमिति भावः
॥ ३१ ॥ वेदस्याशिष्ट कर्ता इति पूर्वोक्तप्रलापस्यो-

त्तरं करोति ॥ अकारादिहकारान्तवर्णसंकेतबोधकः ।
लौकिकश्चेद्भवेत् मूढ पुनः प्रामाणिकस्तुकः ॥ ३२॥
अयं भावः।वर्णविधानकरणे कोऽपि न क्षमस्तस्य कर्ता
यदि लौकिकः स्यात् तर्हि प्रामाणिकस्तुकः कोऽपिने-
त्यर्थः ३२ ॥ सौलभ्याय चार्वाकादिसिद्धात्मस्वरूप-
मुद्भाव्य उत्तरोत्तरं क्रमादनुभवं दर्शयन्नात्मस्वरूपनि-
रूपयिष्यन् प्रथमं पुत्रात्मवादिमतमाह । खिन्नोऽहं
पुत्रखेदेन पुत्रशोकेन शोकभाक् ॥ इत्याद्यनुभवादा-
त्मा पुत्र एव न चापरः। देहात्मवादिमतमाह ।
एवं मा वद रेमूढ यत उक्तिरयुक्तिका ॥ पुत्रो
मातुरात्मा वा पितुरात्मा वा उभयोरात्मा नाद्यः ।
पुत्रजन्मानन्तरं मातुर्मृतेरदर्शनात् ॥ न द्वितीयः
निषेकानन्तरं पितुः पंचत्वादर्शनात् । तृतीयोऽपि न
उभयोर्मरणाभावात् अतस्त्वदुक्तिरयुक्तिका ॥ यद्वा
अपुत्रस्यापि जीवनदर्शनात्॥ पुत्र आत्मा न भवति॥
पुत्रं परित्यज्य गृहाद्बहिर्दीप्ताद्बहिर्व्रजेत् ॥ अतः
प्रियतरो देहस्तस्मादात्मा परो नहि ॥३ ॥ दुर्बलोऽ-
हमहं पीनो दीर्घश्चाहमहं लघुः। इत्याद्यनुभवाल्लोके
देहआत्मा न चापरः ॥ ४ ॥ आदिपदाच्छ्यामोऽहं
गौर इत्याद्यनुभवस्य संग्रहः ॥४ ॥ इंद्रियात्मवादि-
चार्वाकमतमाह ॥ अपरजडात्मा खान्येवात्मा लो-

कायतिकः कथयत्युतकः ॥५॥ अभावे तु हृषीकाणां देहे ज्ञानाद्यसंभवात् ॥ वधिरोऽहमहं काणोऽनुभवादिति नापरः ॥६॥ खानि इन्द्रियाणि लोकायतिकः चार्वाक उत्क उत्कंठितः। हृषीकाणां इन्द्रियाणां नापरःइन्द्रियाण्येवात्मा अपरो न॥६॥ प्राणात्मवादि चार्वाकमतमाह ॥ प्राणाभावे विषयादेश्चलनायोगदर्शनात्। पिपासुरस्म्यनुभवात्प्राण आत्मेति चापरः ॥ ७ ॥ प्राण इति अपरश्चार्वाकः सत्स्वपि शरीरेन्द्रियेषु प्राणाभावे विषयादेरिन्द्रियादेश्चलनायोगदर्शनात् स्वस्वकार्यकारकसामर्थ्याभावात् पिपासुरस्मीत्यनुभवाच्च प्राण एवात्मेत्याह ॥ ७ ॥ मन आत्मवादिचार्वाकमतमाह । प्राणादिसत्वे ज्ञानादौ मनः साहाय्यदर्शनात् ॥ सङ्कल्पवानहम्बोधान्मन आत्मेति चापरः ॥ ८ ॥ प्राणादीनां प्राणेन्द्रियशरीराणां सत्वे वर्त्तमानत्वे ज्ञानादौ ज्ञानेच्छाकृत्यादौ मनः साहाय्यदर्शनात् मनो योगम्बिना ज्ञानाद्यनुत्पादात्। अहं सङ्कल्पवानहम्विकल्पवानित्यनुभवाच्च मन एवात्मेति अपर आह इति शेषः ॥८ ॥ बुद्ध्यात्मवादिचार्वाकमतमाह । अभावेषु च कर्त्तॄणां करणाभावदर्शनात् ॥ अहङ्कर्त्तेत्यनुभवात् बुद्धिरात्मा न चापर॥ ६ ॥ :कर्तॄणां अध्यवसायानां अभावेषु। कर-

णस्य सङ्कल्पविकल्पात्मकमनसोऽभावदर्शनात् अह-ङ्कर्त्ता अहम्भोक्तेत्याद्यनुभवाच्च कर्तृत्वादेर्बुद्धिधर्म्मत्वादिति भावः बुद्धिरेवात्मा न चापरः ॥ ९ ॥ अज्ञानात्मवादिमतमाह ॥ अज्ञाने बुद्धि विलयादात्मा ज्ञानम्परेरितः । अहमज्ञोप्यहं ज्ञानीत्यादेरनुभवादपि ॥ अज्ञाने सुषुप्तिमूर्च्छापस्मारादौ बुद्धेर्विलयात् । अहं अज्ञो ज्ञानाभाववान् अहं ज्ञानी ज्ञानवान् । इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानं ज्ञानादन्यत्किमपि आत्मा नतु-ज्ञानस्वरूपः परैस्ताकिककाणादप्राभाकरैरीरितः कथितः आदिपदात् अहं सुखी अहं दुःखीत्याद्यनुभवस्य सङ्ग्रहः ॥ १० ॥ अज्ञानोपहितचिदात्मवादिमतमाह ॥ न जानाम्यहमात्मानमित्याद्यनुभवाद्विदुः । स्वप्रकाशाप्रकाशाभ्यामज्ञानोपाहिताञ्चितम् ॥ ११ ॥ न जानामीति अहं आत्मानन्न जानामीति अनुभवात् अयम्भावः । अहमात्मानन्न जानामीत्यात्माज्ञता एतदेवाज्ञत्वमज्ञानकार्य्यमिति तथा स्वप्रकाशाप्रकाशाभ्यां स्वप्रकाशश्चाप्रकाशश्च तौ ताभ्याम् ॥ तथाच सुषुप्त्यनन्तरं जाग्रदवस्थायां सुखमहमस्वाप्स मित्यादिना सुख स्मरणस्य सिद्धत्वेन सुषुप्तावुत्पन्नस्य सुखस्य साक्षिविरहे जागरे स्मरणासंभवात्ससाक्षिकस्यैवोत्तरस्मरणादिति भावः । तच्च

साक्षित्वमात्मन एव धर्मः अतएव तदानीं यदि आत्म स्वप्रकाशो न स्यात्साक्षी न स्यादित्यादिना आत्म-नास्वकाशः सिद्ध्यति सच स्वप्रकाशश्चित्त एव धर्म्म इति तस्मात्स्वप्रकाशात् अप्रकाशात्सुषुप्तौ विषयाना-मस्फुरणात अप्रकाशस्याज्ञानधर्म्मत्वादिति भावः। अज्ञानोपहितांऽचितिम्विदुरात्मानं भट्टपादानुयायिनं इति शेषः ॥ ११ ॥ शून्यात्मवादिमतमाह। मया किञ्चिन्न विज्ञातम्बोधादित्युत्थितस्य च। सुषुप्तौ बुद्धिनाशाच्च शून्यमात्मान चापरः ॥ ११ ॥ उत्थि-तस्य सुषुप्त्यनन्तरं प्रवृत्तस्य न मया किञ्चिन्न विज्ञातं सुषुप्ताविति भावः। इति बोधादनुमानात्सुषुप्तौ बुद्धेर्ना-शाच्च शून्यमेवात्मा चापर इति माध्यमिका वदन्ति। अयमाशयस्तत्त्ववतो,यदि आत्मा सत्वं स्या-त्तर्हि सुषुप्तावपि विज्ञानता स्यात् एवमात्मा यदि चिद्रूपः स्यात्तर्हि सुषुप्तौ स्वप्रकाशः स्यात् अतएव शून्यमेवात्मेति भावः ॥१२॥ शून्यवादं खण्डयति। इदन्तु निखिलं शून्यन्नास्ति किञ्चिद्यथार्थतः। एवं हि वद मा मूढ तव शून्यन्न सिद्ध्यति ॥ १३ ॥ इदन्निखिलं शून्यं यथार्थतःकिञ्चिन्नास्ति हेमूढ एव-म्मा वद हि यतस्तव मत इति शेषः। सर्वं शून्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः। तथाहि यदुक्तं सर्वं शून्यं तत्ससाक्षि-

कान्निःसाक्षिकम्वा आद्यश्चेत् अवश्यमेव कश्चिच्छून्य स्य साक्षी स्वीकर्त्तव्यः ॥ द्वितीयश्चेत्तस्य साक्षि-शून्यत्वेनासिद्धिरित्युभयथैव शून्यासिद्धिरिति भावः ॥ १३ ॥ यद्यपि चार्वाकादिमतमपास्तं तथापि अद्वैतमतापसारणं विना निःश्रेयसं दुर्लभमिति तस्य चापसारणं तद्विज्ञानं विना न संभवति अतस्तन्मतमुत्थाप्य खण्डयति ॥ १ ॥ चिदानन्द-मयब्रह्मप्रतिविम्बसमान्विता, तमो रजः सत्त्व-गुणाप्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ २॥ सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धि-भ्यां मायाविद्ये च ते मते। मायाविम्बो वशीकृत्यतां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः।अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादने-कधा ॥ ३ ॥ चिदानन्देति यच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म तस्य-प्रतिविंबेन प्रतिच्छायया समन्विता युक्ता तमो रजः सत्त्वगुणाःसत्त्वरजस्तमो गुणानां साम्यावस्थाया सा प्रकृतिरित्युच्यते सा च द्विविधा द्विप्रकारा भवति।२।स हेतुकं प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमेव दर्शयति।सत्त्वेति सत्त्व-स्य प्रकाशात्मकस्य गुणस्य शुद्धिः। गुणान्तरेणाकलुषी-कृतता अविशुद्धिः। गुणान्तरेण कलुषीकृतत्वं ताभ्यां सत्त्वशुद्ध्याविशुद्धिभ्यां ते च द्विविधे मायाविद्ये माये-त्यविद्येति च मते संमते विशुद्धसत्त्वप्रधाना सा माया मलिनसत्त्वप्रधाना विद्येत्यर्थः।यदर्थं मायाविद्ययोर्भेद-

उक्तस्तदिदानीं दर्शयति मायाबिंबःमायायां प्रतिफलि-
ताश्चिदात्मा तां मायां वशीकृत्य स्वाधीनीकृत्य वर्त्तमान
सर्वज्ञःसर्वज्ञत्वादिगुणक ईश्वरःस्यात् अविद्यावशगोऽ-
विद्यायां प्रतिबिंबत्वेन स्थितस्तत्परतंत्रस्तु चिदात्मा-
न्यो जीवः स्यात् स च तद्वैचित्र्यात्तस्या अविद्याया
उपाधिभूताया वैचित्र्यादविशुद्धितारतम्यादनेकधा अ-
नेकप्रकारो देवतिर्य्यगादिभेदेन विविधो भवतीत्यर्थः
॥ ३ ॥ खंडनमाह प्रतिबिंबस्य दुःखादिः कदाचिन्नोप-
जायते जीवे दुःखसुखादिस्तु व्याप्तोत्यत्र न संशयः
॥ ४ ॥ अतस्ते प्रतिबिंबोक्तिर्वन्ध्यापुत्रखपुष्पवत् ॥
उत्तरं करोति एवं नैव च वक्तव्यः प्रतिबिंबो हि वि-
म्बवत्॥५॥प्रतिबिंबो हि विम्बवत् मनुष्यस्य प्रतिबिंबो
मनुष्यवत् मनुष्येतरस्य प्रतिबिंबो मनुष्येतरवत् ।
अयं भावः । देहादिजडस्तस्मात्तत्प्रतिबिंबोऽपि जडः ।
ब्रह्म तु चैतन्यं तस्मात्तत्प्रतिबिंबोऽपि चेतनः ॥ ५
पुनः खंडयति, यद्येवं तर्हि दुःखादिर्नैवजीवेऽपि संभ-
वेत् यतो दुःखादिराहित्यं ब्रह्मणः समुदीरितम् ॥
६ ॥ पुनः प्रकारान्तरेण खंडयति । युग्महनिस्य
विंबस्य प्रतिबिंबो न संभवेत् । निराकारपदार्थस्य
प्रतिबिंबः कदापि न ॥ ७ ॥ उत्तरयति ॥ आकाश-
प्रतिबिंबस्तु दृश्यते श्रूयते यतस्तस्मादलीकं त्वद्वाक्यं

शशशृंगखपुष्पवत् ॥ ८ ॥ गृहाद्यन्तर्वर्तिनोऽन्तरालस्य प्रतिबिंबो दर्पणादौ दृश्यते तस्मात्त्वद्वाक्यमलीकम्॥ ८॥प्रत्युत्तरयति॥ प्रकाशप्रतिविबं हि भ्रान्त्याकाशस्य मन्यसे। द्रव्यस्य रूपहीनस्य चाक्षुषत्वं न संभवेत् ॥ ९ ॥ गृहादिमध्ये प्रकाशाधिकभूतलादिसर्वाभावो दृश्यते तस्यैव प्रतिबिंबः पततिरूपहीनद्रव्यस्य आकाशस्य चाक्षुषत्वं न संभवति अतस्तस्य प्रतिबिंबोऽपि न संभवति यदि रूपहीनस्य चाक्षुषत्वं स्वीकुरुषे तर्हि मारुतस्यापि चाक्षुषत्वप्रसंगं स्यात् अतो न रूपहीनस्य चाक्षुषत्वम्। यदि पंचीकरणेन आकाशमपि रूपवन्तं मन्यसे तर्हि साकारत्वात् अस्तु प्रतिबिंबपातः ॥ १० ॥ पुनः प्रकारान्तरेण दूषयति भेदहीनपदार्थस्य प्रतिबिंबो न संभवेत् । यतो भेदविहीनानां प्रतिबिंबो न दृश्यते ॥ ११ ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहितस्य भवता स्वीकृतस्य ब्रह्मणः प्रतिबिंबो न संभवेत् । यतः स्वगतादिभेदराहितानां प्रतिबिंबो न दृश्यते ॥ ११ ॥ मायाविद्ये मृषाभूते तयोः सत्प्रतिविम्बितम् ॥ इति त्वदुक्तिस्त्वय्येव शोभते नेतरेषु च ॥ १२ ॥ तयोः-मायाविद्ययोः सत्परंब्रह्म ॥ १२ ॥ ननु यथा घटमठाद्यवच्छेदकेनाकाशोऽवच्छेद्यवत्प्रतीयते तन्नाशे तु

शुद्ध एव तथाविद्यारूपावच्छेदकेन ब्रह्मजीववत्प्रतीयते तन्निवृत्तौ तु शुद्ध एवेत्यत आह ॥ परिच्छेदविहीनत्वाद्भेदशून्यात्त्वसंभवः । अवच्छेद्यस्य वादस्य वन्ध्यापुत्रखपुष्पवत् ॥१॥ परिच्छेदेति देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यत्वात् । अयं भावः । वस्त्वन्तरं विना परिच्छेद्यपरिच्छेदकश्च न भवति यतस्त्वन्मते ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वन्तरं नास्ति अतोऽवच्छेद्यावच्छेदकयोरसंभवः । भेदशून्यात् सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यात् । अयं भावः । भेदं विनाऽवच्छेद्यस्यासंभवः । यद्याकाशे स्वगतभेदोऽस्ति तर्हि घटादिनाऽवच्छेद्यो भवति सजातीयविजातीयभेदं विनाऽवच्छेदकस्याप्यसंभवः । यत आकाशाद्विजातीयो घटादिरवच्छेदको भवति तन्मते ब्रह्मणि भेदो नास्ति अतोऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकयोरसंभवः ॥ १ ॥ ननु रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् । नाहं जीवो ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा निर्भयो भवेदिति विवर्तवादाभिप्रायेणाशंक्याह । सर्पे सर्पभ्रमो नास्ति स्वर्णे स्वर्णभ्रमोऽपि च तस्मादेकपदार्थत्वाद्विवर्तस्तु न संभवेत् ॥ २ ॥ यतोऽन्यस्मिन्नन्याभासो भ्रमः । अतः सर्पे सर्पभ्रमो नास्ति तथा स्वर्णे स्वर्णभ्रमोऽपि तेषां मते ब्रह्मातिरिक्तपदार्थो नास्ति तस्मादेकपदा-

थत्वाद्विवर्तो न संभवेत्। तुरवधारणे विपरीतं वर्तनं विवर्त्तः अतात्त्विकोऽन्यथाभाव इति यावत्। चाच्छ्रुतिविरोधादपि न विवर्तस्तथाच श्रुतिः—सतः सञ्जायते अयं भावः। ब्रह्मणो भ्रमविषयीभूतम् सन्न जायते ॥ २ ॥ ननु जीवादयः षडनादयो विवेके सति शान्ता भवन्ति घटोत्पत्तौ सत्यां तत्प्रागभाववत् अयं भावः।ज्ञाते तत्त्वेकः संसार इत्यत आह। अनादि भावरूपस्य विनाशस्याप्यसंभवात्॥ अनादिशान्तवादोऽपि मूढोन्मत्तप्रलापवत् ॥ ३ ॥ अयं भावः। अनाद्यभावस्य विनाशो दृश्यते श्रूयते च नतु भावपदार्थानामतो मूढोन्मत्तप्रलापवद् नादिशान्तवादः ॥ ३ ॥ ननु ब्रह्म नास्ति न जानामीति व्यवहारो यदाश्रितः अज्ञानमपि तदाश्रितम् सच जीवाश्रितः। अज्ञानमपि तदाश्रितमयं भावः ॥ अज्ञानदशायां ब्रह्मणोऽपरपर्यायो जीवः, ज्ञानदशायां तु ब्रह्मैवेत्यत आह ॥ एकस्य बंधो मोक्षोऽपि युगपन्नैव संभवेत् ॥ तस्मान्न जीव एकः स्याच्छास्त्रेऽनेकत्वदर्शनात् ॥ ४ ॥ एकस्य पुरुषस्यैकस्मिन्काले बंधो मोक्षोऽपि न संभवेत् तस्माज्जीव एको न स्यात् शास्त्रेऽनेकत्वदर्शनाच्च॥ तथाहि ब्रह्मसूत्रम् ॥ अंशो नानाव्यपदेशात् ॥ श्रुतिरपि। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो

विदधाति कामान् ॥ ननु इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते॥ इति श्रुत्या मायाभिर्नानात्वं ननु वास्तवमिति चेन्न। यतः श्रुत्यभिप्रायोऽवतारपरस्तथाच तापिनीय श्रुतिः। यो ह वै श्रीरामचंद्रःस भगवान् ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा: भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमोनमः। सनत्कुमारसंहितायामपि ॥ मत्स्यकूर्मवराहादिरूपधारिणमव्ययम्। अतएव जीवेश्वरयोर्भेदं मनसि निधाय तयोः पृथक् पृथक् लक्षणं ब्रह्मसूत्रे व्यासेन निरूपितम्। तथा च जन्माद्यस्य यत इतीश्वरलक्षणम्। जगद्व्यापारवर्जमितिमुक्तजीवलक्षणम्। अतएव, द्वा सुपर्णौ सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥४॥ ननु जगतो जन्मादिजीवस्य च। बन्धमोक्षादिव्यवहारत एव ननु परमार्थतः ज्ञानविषयीभूतं मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिकारजतवदित्यत आह ॥ प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाज्जातस्य न संभवः॥ अत्रादि शब्देनानुमानशब्दयोः संग्रहः प्रत्यक्षानुमानशब्दविरुद्धत्वादजातवादस्य न संभवोऽयं भावः। यतो जन्मादि दृश्यतेऽतः प्रत्यक्षविरुद्धत्वम्।

सहाचार्यभावादनुमानविरुद्धत्वम् । ज्ञानविषयीभूतं मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिकारजतवत् ॥ अत्र सत्प्रतिपक्षः यद्यद्ज्ञानविषयीभूतं तत्तत्सत्यं दृश्यत्वात्समुद्रादिवत् श्रुत्यादिषु जन्मादिश्रवणाच्छब्दविरुद्धत्वम्। तथाहि जन्माद्यस्य यत इति सूत्रम्। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यतो वा इमानि जायन्ते द्यावाभूमिं जनयन्देव एकस्तस्मादात्मन आकाशं संभूतः प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो बहुधा व्यजायत इत्यादि श्रुतयश्च। ननु सर्वमनिर्वचनीयमित्यत आह ॥ निर्वचनीयरूपत्वादनिर्वाच्यस्तथैव च ॥ ५॥ अनिर्वचनीयवादोऽपि न यतः सोपि निर्वनीयरूपः॥ १ ॥ ननु अप्रामाण्यं प्रमाणस्य प्रमाणाभावदर्शनात् । प्रामाण्येऽपि प्रमाणं स्यादनवस्था तदा भवेत् ॥६॥ इति चेन्न। एतद्वाक्यस्याप्यप्रामाण्यापत्तिः प्रमाणरूपत्वात्। प्रमाणस्य सूर्यादिवद्व्यवहाराच्च अयं भावः । यथा सूर्यादिः प्रकाशान्तरं नापेक्षेते तथा प्रमाणमपि प्रमाणान्तरं नापेक्षते । ननु प्रमाणस्य त्रैकाल्यासिद्धेरप्रामाण्यम् ॥ अयं भावः । पूर्वकाले प्रमाणस्यासंभवः यतः प्रमाज्ञानाऽनन्तरं प्रमाणज्ञानं जायते वर्तमानेऽप्यसंभवः प्रमाणप्रमेययोर्युगपज्ज्ञानासंभवात् भविष्येऽपि न प्रमेयज्ञानाऽनन्तरं

प्रमाणज्ञानस्याशक्यत्वात् निष्प्रयोजकत्वाच्च इति चेन्न। यतः चक्षुराद्यन्यतमजन्यज्ञानं प्रत्यक्षादिकम्। ननु जिज्ञासाया अप्रामाण्यं ज्ञाताज्ञातपदार्थयोस्तदप्रवृत्तित्वादिति चेन्न। यतः सामान्यज्ञानाऽनन्तरं विशेषज्ञानस्य ज्ञातुमिच्छाजिज्ञासा।

इति श्रीसीतारामकृपापात्र श्रीसीतारामीय श्रीहरिहर-
प्रसादविरचिते श्रीरामतत्त्वभास्करे पूर्वार्द्धे संपूर्णम्।

इतिश्रीअयोध्याशृङ्गारभवननिवासिना श्रीमद्भगवन्नारायण-
वंशोद्भव वैष्णव पं० रामनारायणदासेन संशोधितं
श्रीरामतत्त्वभास्करे पूर्वार्द्ध समाप्तम्।

श्रीसीतारामाभ्यां नमः ।

श्रीरामतत्त्वभास्करे उत्तरार्द्धं

प्रारम्भम् ।

सज्जनचातकसुखदं सीता सौदामिनीसमायुक्तम् ।
रामं श्यामलमेघं वन्दे करुणाम्बुभिः पूर्णम् ॥ १ ॥
रघुवंशाब्धिसंभूतं करुणांशुभिरावृतम् । जानकीचंद्रिकायुक्तं रामचन्द्रं नमाम्यहम् ॥ २ ॥ पौरुषेचाप्रतिद्वन्द्वं महापुरुषसंज्ञकम् । क्लेशादिवर्जितं नित्यं वन्दे रामं जगद्गुरुम् ॥ ३ ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वमिति। पौरुषे अप्रतिद्वन्द्वं समाधिकरहितम् । तथाच श्रीमद्रामायणे—श्रीमल्लक्ष्मणवाक्यम्। धर्म्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वश्शरैनं जहि रावणिम् ॥ अतएव महापुरुषसंज्ञकम्। अत्र श्रीमच्छङ्कराचार्य्योदाहृतविष्णुसहस्रनामभाष्यस्थ पुरुषशब्दनिरुक्तिश्रुतिस्मृतयः।पुरं शरीरं तस्मिन् शेते इति पुरुषः ॥ नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ॥ व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात्पुरुष उच्यते, इति महाभारते ॥ यद्वा असतेर्व्यत्तयस्ताक्षरयोगिनः । आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्यु-

स्पादितः पुरुषः । पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमितिश्रुतेः ॥ अथवा पूर्षु पुरीषूत्कर्षशालिषु सत्त्वेषु सीदतीति वा, पुरूणि बहूनि फलानि मनोऽभिलषितानि सनोति ददाति वा, पुरूणि भुवनानि संहारसमयेस्यति अन्तंकरोतीति वा पूर्णत्वात्पूरणात्सदनाद्वा पुरुषः ॥ पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोमत इति पंचमवेदे ॥ सर्वस्मात्पुरास्थितत्वात्सर्वपापस्य सादनाद्वा पुरुषः स यत्पूर्वोस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष इति श्रुतेः । पुरि शयनाद्वा पुरुषःस वा अयं पुरुषः। सर्वासु पूर्षुपुरिशय इति श्रुतेः। महांश्चासौ पुरुषश्च महापुरुषः महापुरुषइति संज्ञा यस्य स महापुरुषसंज्ञकस्तम् ॥ तथाच भागवते—ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यम् ॥ भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठआर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥ मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ तथा च पाद्मोत्तरखण्डे रामाष्टोत्तरशतनामसु—आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा । पुण्योदयोदयासारः पुराणःपुरुषोत्तमः॥ क्लेशादिवर्जितमिति ॥ तथाच योगसूत्रम् ॥

क्लेशकर्म विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरो नित्यमिति । नियमेन भवं नित्यं स्थयने-ध्रुवम् ॥ तथा च श्रुतिः—नित्यो नित्यानां चेतन-श्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्॥ अस्या अर्थः । य एको नित्यश्चेतनः स बहूनां नित्यानां चेतनानां कामान् विदधाति जगद्गुरुमिति॥ तथा च पाद्मोत्तरखंडे—जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितामित्रो जगद्गुरुः । ऋक्षवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रितः ॥ सनत्कुमारसंहितायाञ्च-राजराजं रघुवरं कौशल्यानन्द-वर्द्धनम् । भर्गं वरेण्यं विश्वेशं रघुनाथं जगद्गुरुम् ॥ तथाच योगसूत्रम्—स एष पूर्वेषामपि गुरुः काले-नानवच्छेदात् । तद्भाष्यम्—पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छे-द्यन्ते यत्रावच्छेदार्थे न कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्यासिद्धः तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः । एतेन सदेवसो-म्येदमग्र आसीदिति श्रुतिरपि व्याख्याता । अस्य सूत्रभाष्यस्यायं भावः ॥ ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां शरीरं कालावच्छेद्यं प्राकृतत्वात् । महापुरुषस्य श्रीरामचन्द्रस्य तु विग्रहं कालेनानवच्छेद्यं सच्चि-दानन्दमयत्वेनाप्राकृतत्वात् ॥ तथाच पाद्मोत्तरखंडे, श्रीरामाष्टोत्तरशतनामसु परमात्मा परब्रह्म सच्चिदान-

न्दविग्रहः । परं ज्योतिः परं धाम पराकाशः परात्परः ॥
अत्र सच्चिदानन्दविग्रहत्वं स्पष्टम् । सनत्कुमार-
संहितायामपि--श्रीशार्ङ्गधारिणं रामं सच्चिदानन्द-
विग्रहमिति ॥ ३ ॥ वशीप्रभुश्च सर्वस्य महोत्कर्षो
महाबलः । नरःसाहस्यराहितस्तं रामं प्रणमाम्यहम्
॥ ४ ॥ वशी प्रभुश्च सर्वस्येति वशनं वशः (वशिर-
ण्योरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन भावेऽप् ।) वशोऽस्या-
स्तीतिवशावशकर्त्तेत्यर्थः। तथा च श्रीमद्रामायणे-इक्ष्वा-
कुवंशप्रभवो रामो नाम जनैःश्रुतः । नियतात्मा महा-
वीर्यो द्युतिमान धृतिमान् वशीति ॥ प्रभवतीति प्रभुः
स्वामी (विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामिति डुप्रत्ययः) तथा च
श्रीमद्रामायणे--प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृ-
तम् । कौशल्याजनयद्रामं ॥ दिव्यलक्षणसंयुतम्ः
नचेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति । त्वया
त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृत ॥ इति च श्रीरामं
प्रति परशुरामवाक्यम् ॥ तथा च श्रुतिः--सर्वस्य-
वशी सर्वस्येशानः ॥ महोत्कर्ष इति--महान् समाधि-
करहित उत्कर्षो यस्य स अतएव महाबलो महत्
सर्वोत्कृष्टं बलं यस्य सः ॥ तथा च श्रीमद्रामायणे-
ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्त-
को वा । इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वा त्रातुं न

शक्ता युधि रामबध्यम् ॥ नर इति नरतिसर्वान् स्ववशे प्रापयति गुणद्वारेति नरः ॥ तथा च महाभारते—नरतीति नरःप्रोक्तः परमात्मा सनातन इति। अतएव श्रीमद्रामायणे-श्रीरामस्य नर इति विशेषणम्॥ तथा हि बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्त्तिता गुणाः॥ मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नर इति ॥ सादृश्यरहित इति ॥ तथा च श्रुतिः—न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । स्मृतिश्च—समो न विद्यत यस्य विशिष्टः कुत एव हि ॥ अन्यापि श्रुतिः—एकमेवा द्वितीयं अस्यार्थः। एकं प्रधानमाद्वितीयं स्वसदृशद्वितीयरहितम् ॥ ४ ॥ य ईश ईश्वराणन्तु शिवोपास्यः परात्परः ॥ जगज्जन्मादिहेतुश्च तं रामं प्रणमाम्यहम् ॥ ५ ॥ य ईश ईश्वराणामिति । तथा च श्रीमद्रामायणे—सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रुतिश्च—तमीश्वराणां परमं महेश्वरं शिवोपास्य इति ॥ तथा च पाद्मोत्तरखंडे, रामाष्टोत्तरशतनामसु—मायामानुषचारित्रो महादेवाधिपूजितः । सेतुकृज्जितवाराशिः सर्वतीर्थमयो हरिः ॥ तथा च तापिनीये श्रुतिः—श्रीरामचन्द्रस्य मनुं जजाप वृषभध्वजः। मन्वन्तरसहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिः । ततः प्रसन्नो भगवान श्रीरामः प्राह

शंकरम् ॥ वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वर इति । सहोवाच मणिकर्णिकयां ममक्षेत्रे गंगायां वा तटे पुनः । म्रियते देहितज्जन्तोर्मुक्तिं नातोवरान्तरामिति ॥ अथ सहोवाच ॥ श्रीरामः क्षेत्रेऽत्र तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मृताः । कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु नचान्यथा ॥ अविमुक्ते तवक्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये । अहं सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु ॥ क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्भक्त्या मंत्रेणानेन मां शिव । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् । जीवन्तो मंत्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् । उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्ता भविता शिवेति ॥ काशीखण्डे—पेयं पेयं श्रवणपुटके रामनामाभिरामम् । ध्येयं ध्येयं मनसि सततं तारकं ब्रह्मरूपम् ॥ जल्पं जल्पं प्रकृतिविकृतौ प्राणिनां कर्णमूले । वीथ्यां वीथ्यामटति जटिलः कोपि काशीनिवासीति ॥ पुनश्च तत्रैव—मुमूर्षोर्मणिकर्णिक्यामर्द्धोदकनिवासिनः । ब्रह्मत्वं जानकीनाथ दिशामि तवतारकम् ॥ तथा च हारीतस्मृतौ—इदमेव जपन्मंत्रं रुद्रस्त्रिपुरहारकः । ब्रह्महत्याविनिर्मुक्तः पूज्यमानोऽभवत्सुरैः । अद्यापि रुद्रः काश्या-

न्तु सर्वेषां त्यक्तजीविनाम् । दिशत्वेनं महामंत्रं तारकं ब्रह्मनामकम् ॥ पाद्मे—आवां रामजगत्पूज्यौ मम पूज्यौ सदा युवाम् । त्वन्नामजापिनी देवी त्वन्मंत्रजपवानहम् ॥ मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यामर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मदायकम् ॥ श्रीराम-रामरामेति एतत्तारकमुच्यते ॥ तथा च ब्रह्माण्डे—अहं भवन्नाम गृणन्कृतार्थो वसामि काश्यामनिशं भवान्याः । मुमूर्षुमाणस्य विमुक्तयेऽहं दिशामि मन्त्रं तव रामनाम ॥ ननु पुराणादिषु रामेश्वरादिलिंग-स्थापनादेः श्रवणाद्रामोऽपि शिवोपासक इति चेन्न । अवतारधारणकाले स्वस्वरूपगोपनपूर्वकनरवद्व्यवहारस्वीकारात् । तद्भिन्नकाले शिवपूजादेरश्रवणाच्च । ननु यश्च ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः । अर्चयध्वं सदा लिंगं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि स इति महाभारतीयवचनेन परस्यापि शिवोपास्य इति, चेन्न । अत्र विष्णुशब्दोऽवतारपरः ब्रह्मसाहचर्यात् । ननु परमशिवावतारो ब्रह्मपुत्रो यो रुद्रः स एव रामोपासको न परमशिवः परत्वात् ॥ परत्वे प्रमाणं कैवल्योपनिषद् । उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥ स ब्रह्मा स शिवः

स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षर इत्यादि चेन्न। पुराणादिषु काशीश्वरस्य परमशिवत्वेन स्वीकारात्। स एव रामपूजको मन्वन्तरसहस्राणीत्यादिश्रुतिषु स्पष्टम् परात्पर इति। तथा च रामतापिन्याम्। रमन्ते योगिनो यस्मिन्सत्यानन्दे चिदात्मनि। इति राम-पदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते ॥ स्मृतिश्च—राम एव परंब्रह्म राम एव परन्तपः। राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्मतारकमिति। जगज्जन्मादिहेतुरिति। तथा च व्याससूत्रम्। जन्माद्यस्य यतः, रामतापिन्यां श्रुतिश्च—सीतारामौ तन्मयावत्र पूज्यौ जाता-न्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त। स्थितानि च प्रहृतान्येव तेषु ततो रामो मानवो माययाऽधात्। अस्यार्थः—अत्रास्मिन् षडक्षरमंत्रे सीतारामौ तन्मयौ बीजा-त्मकौ पूज्यौ ज्ञातव्यौ पूजेरत्र ज्ञानार्थत्वन्तु धातू-नामनेकार्थत्वात्। आभ्यां सीतारामाभ्यां द्विसप्त चतुर्दशभुवनानि जातानि ततोऽनन्तरं तेषु भुवनेषु मानवः माप्रभा नवा नवीना यस्य स रामो मायया कृपया अधात् अन्तर्यामिरूपेण प्राविशत्। मायादंभे कृपायां चेति विश्वः। यद्वा मायया सीतया सह श्रुत्य-न्तरमपि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति अतएव ब्रह्मण्यप्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च विश्वमपि ब्रह्म।

तथा च श्रुतिः-यः पृथिव्यां तिष्ठन् यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिशरीरं यः प्रधानमन्तरे संचरन् यं प्रधानं न वेद यस्य प्रधानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरे संचरन्। यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरम्॥ भागवते च-खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सर्वाणि दिशोऽदिशश्च। सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किं च भूतं प्रणमेदनन्यः। अतएव ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्ध्वं प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्॥ अन्यापि सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति। एतदुक्तं भवति। तस्माद्ब्रह्मणो जायते तस्मात्स्वस्वकारणे लीयते तस्मादनितिष्ठति इति तज्जलान् इदं सर्वं विश्वं ब्रह्मैव। आभ्यां स्थितानि तत्सत्तयैव विद्यमानानीत्यर्थः। आभ्यामेव प्रहृतानि तत्सत्तयैव स्वस्वकारणे लीनानीत्यर्थः। अत्र सच्चिदानन्दस्वरूपयोरनयोर्निमित्तत्वमेव नतूपादानत्वं प्रपंचस्यापि सच्चिदानन्दमयत्वापत्तेः॥ तथात्वे जडत्वाल्पज्ञत्वादेरुच्छेदापत्तिः। इदमभिन्ननिमित्तोपादनकारणवादिनां बोधाय नानुमयिनामप्यनुकूलं शरीरस्यैव वास्तवोपादानस्वरूपे आरोपितोपादनस्यैव पर्यवसानात्। ननु सीतायाः प्रधानस्वरूपत्वादुपादानत्वमस्तीति चेन्न

तस्या अपि रामतापिन्यादौ चिद्रूपत्वेन प्रतिपाद-
नात्।तथाहि-हेमाभयाद्विभुजया सर्वालंकारयाचित।
श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः कोशलजात्मजः ॥ चि-
ताचित्स्वरूपयेत्यर्थः । अतएव पाद्मे-कूटस्था जानकी
प्रोक्ता कूटस्थो रघुनन्दन इति ॥ अत्रैका शंका जा-
यते । अन्यत्र श्रुतिषु एकस्यैवेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादि
दृश्यते श्रूयते च अत्र सीतारामयोरुभयोस्तत्क-
थमिति । एवं न वक्तव्यम् । यत आकृतिमात्रे भेद-
स्वीकारस्तत्त्वत एकएव।अतएव श्रीमद्रामायणे।श्रियः
श्रीरित्युभयोर्विशेषणम्।कौशल्यां प्रति सुमित्रावाक्यम्।
सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः । श्रियः
श्रीश्च भवेदग्र्याकीर्त्तेः कीर्तिः क्षमाक्षमा । अत्र
श्रियः श्रीरिति रामविशेषणम् ॥ युद्धकाण्डे वसुधाया
हि वसुधां श्रियाः श्रीर्भर्तृवत्सलामत्र श्रियः श्रीमिति
जानकीविशेषणम् ॥ अतएव महाभारते, आनुशास-
निकपर्वणि-न पद्मांका न चक्रांका न वज्रांका यतं
प्रजाः । लिंगांका च भगांका च तस्मान्मा-
हेश्वरी प्रजाः ॥ शिवो यास्यत्वान्महेश्वरो
रामः । सुन्दरीतंत्रे च-ममलिंगधरानार्यः पुरुषा
रामलिंगकाः । उभयोरंशजाः सर्वे चावता-
राह्यसंख्यकाः ॥ ब्रह्मांडेऽपि-पुन्नामवाचकं यावत्

तत्सर्वं त्वं हि राघव । स्त्रीनामवाच्यकं यावत् तत्सर्वं जानकीशुभा ॥ तथाच वेदार्थसंग्रहे--श्रीमद्रामानुजाचार्योदाहृतविष्णुपुराणवाक्यानि । समस्ताःशक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः । नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोःश्रीरनपायिनी ॥ यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम । देवत्त्वे देव देहेयं मानुषत्वे च मानुषी ॥ विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् । अत्र श्रीशब्दः पराशक्तिः परो विष्णुशब्दो महाविष्णुपरस्तयोः परस्वरूपेण प्रतिपादनात् ॥ पाद्मोपि—माता सा सर्वलोकानां पिता त्वं पुरुषर्षभ । नित्यं चैषा जगन्माता तव नित्यानपायिनी ॥ यथा सर्वगतस्त्वं हि तथा चेयं रघूत्तम । इत्यलमिति विस्तरेण प्रकृतमनु सरामः ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति श्रुतिः । यत्प्रयन्ति यत् । यतः प्रयन्ति यत्सत्तया स्वस्वविषये प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ यदभिसंविशन्ति यत् यतः अभिसंविशन्ति स्वस्वकारणे लीना भवन्तीत्यर्थः । अन्यापि द्यावाभूमिं जनयन् देव एक आस्ते विश्वस्यकर्त्ता भुवनस्य गोप्तेत्यादि । ननु ज्ञानविषयीभूतं मिथ्या, दृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च शुक्तिकारजतवत् ॥

यद्यद्दृश्यं जडं परिच्छिन्नं तत्तन्मिथ्याभूतं शुक्तिकायां रजतं दृश्यं जडं परिच्छिन्नं च तस्मान्मिथ्याभूतं तद्वत् सर्वं दृश्यादिपदार्थजातमित्यर्थ इति चेन्न । यद्येवं तर्हि ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं स्यात् ज्ञानविषयत्वात् । एवं न वक्तव्यं यतस्तज्ज्ञानाविषयम् । तथाच श्रुतिः—यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह यदि विशिष्टाभिप्रायेण ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वं तर्ह्यस्तुमिथ्यात्वं एवं मा वद यतः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ॥ पश्चात्साक्षात्कारः कर्तव्यः । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या इत्यादिश्रुतिः शुद्धब्रह्मपरा ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतिस्तु यथा सुमेरोः सर्वेऽवयवा न दृश्यन्ते तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वविशेषणानि मनो वचसामगोचराणीत्यभिप्रायवती । अन्यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादि श्रुतीनां वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् । नन्वस्तु वैयर्थ्यापत्तिरितिचेन्न । मोक्षस्यासंभवात् । यतो ब्रह्म ज्ञानं विना मोक्षो न भवति । श्रुतिरपि मायावादं खंडयति । यत्र हि द्वैतमिव भवति तर्हि इतर इतरं पश्यति ।

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केनकं पश्येत् केनकं विजानीयात् । अस्या अर्थः । यदि द्वैतमेव भवति तर्हि इतरो जीवप्रभृतिरितरमीश्वरप्रभृतिं पश्येत् । यत्र यदि त्वस्य जीवस्य सर्वं प्रपंचजातमीश्वरश्चात्मा-स्वरूपमेवाभूद्भवेत्तत्र तर्हि केनेन्द्रियेण कं पश्येदव-लोकयेत्केनकं दृश्यं विजानीयात् विशेषतो निश्च-नुयात् । सर्वस्यैकत्वे दर्शनादि न संभवतीत्यर्थः ॥ तेन सर्वस्यैकत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अन्यापि श्रुतिः आत्मातत्त्वमसि न तत् अतत् ब्रह्माभिन्न आत्मा त्व-मसि ॥ यद्वा तद्ब्रह्मसदृशस्त्वमसि नतु ब्रह्मेति भावः । अत्र तत् शब्दस्तत्सदृशे लक्षणया अतएव ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ॥ अत्र एव शब्द इवार्थे ब्रह्मस-दृशो भवतीत्यर्थः ॥ तथाच निरञ्जनं परममुपैति साम्यम् ॥ यद्वा तत् पञ्चम्यर्थं तेन तस्मात् तस्य एष्वर्येषु विज्ञानेश्वरभिक्षुणोदाहृतसांख्यभाष्यस्थपद्मपुराण-वचनं चामायाइवादमसत्प्रोक्तं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥ वेदार्थ-वन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि जगतां नाशहेतवे ॥ परात्मजीवयोरैक्यं मायात्र प्रतिपाद्यते ॥ ननु अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्म सदा रामोऽहमित्येतत्तत्त्वतः प्रवदन्ति ये न ते संसा-

रिणो नूनं राम एव न संशय इत्यादिश्रुतिष्वभेद-
दर्शनान्न द्वैतमिति चेन्न ॥ तासां श्रुतीनामुपास-
नायां तात्पर्यं देवो भूत्वा देवं यजेतेत्यत्र स्पष्टम् ।
यद्वा राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ राजपुत्रस्य तत्त्वोप-
देशाद्विवेकोऽनुजायत इति अत्रेयमाख्यायिका ।
कश्चिद्राजपुत्रो गंडर्क्षजन्मा पुरान्निःसारितः। शवरेण
केनचित्पोषितोऽहं शवर इत्यभिमन्यमान आस्ते
तं जीवन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः प्रबोधयति न त्वं
शवरोऽसीति किंतु राजपुत्रोऽसि स झटित्येव चांडाला-
भिमानं त्यक्त्वा तात्त्विकं राजभावमेवावलंबते राजा-
हमस्मीति एवमाप्तपुरुषकारुणिकोपदेशात् प्रकृत्य-
भिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मशेषत्वात् तद्भृत्यत्वात्तत्सदृशसच्चि-
दानंदरूपत्वात्तदव्यभिचारित्वाच्च अहमपि ब्रह्मास्मि नतु
तद्विलक्षणः । एवं संसारीस्वस्वरूपं लभते इति ।
यद्वा सख्यादिभावप्राचुर्येण स्नेहाधिक्यात् स्वस्वरूपं
विस्मृत्य एवं वदति तत्स्वरूपं श्रुतिर्ज्ञापयति ॥ ननु द्वि-
तीयाद्वैभयं भवतीति श्रुतेर्न द्वितीयमिति चेन्न ॥ यतो
द्वितीयमात्रज्ञाने भयं भवत्यर्थस्तु न संभवति मित्रा-
दिज्ञाने भयादर्शनात् प्रमेयत्वमनुष्यत्वाभिधेयत्व
ब्राह्मणत्वादिज्ञानेऽपि भयादर्शनाच्च तस्मादयमर्थः ।
द्वितीयात्स्वान्तर्यामयपेक्षयान्यान्तर्यामिज्ञानाद्भयं भव-

ति। यद्वा द्वितीयात् श्रीरामादन्योऽपिकश्चिन्ममस्वामी रक्षक उपास्यः प्रयोजकश्चेत्यादिज्ञानाद्भयं भवति। अत्रार्थे स्मृतिरपि भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्मायया-तो बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥ ईशादपेतस्य ईशविमुखस्य तन्मायया अस्मृतिः। भगवतः स्वरूपास्फुर्तिस्ततो विपर्यो देहोस्मीति ततो द्वितीयस्य राजदेवतादिरक्षकांतरादेरभिनिवेशाद्भयं भवति ॥ एकया अव्यभिचारिण्या भक्त्या भजेत्। गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवता ईश्वरः। आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य सः ॥ ५ ॥ महाविष्णुर्महेशानः शिवो नारायणो हरिः। वासुदेवो महादेवस्तं रामं प्रणमाम्यहम् ॥६॥ महाविष्णुरिति विष्लृव्याप्तौ वेवेष्टीति विष्णुः। विषेः किच्चेतिनुः—विशतेर्वा-नुक्प्रत्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति व्याप्तेर्मेरोदसी-पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिकास्थिता। क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित ॥ इति महाभारते॥महांश्चासौ विष्णुश्च महाविष्णुः सर्वेषां विष्णवाद्यवतारा-णामवतारी इत्यर्थः॥ तथाच रामतापिन्याम्—विन्म-येऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ। रघोः कुलेऽ-खिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ श्रीमद्रा-

मायणेऽपि अयोध्याकांडे प्रथम सर्गे—सहिदेवैरुदीर्ण-
स्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे
विष्णुः सनातनः॥ अत्र सनातन इति विशेषणे
न महाविष्णुर्नतु महाविष्णोरसंभूतो विष्णुरिति
भावः॥ अतएव रामतापिन्याम्-रावणवधार्थायावता-
रिणस्य रामस्यैव देवाः स्तुतिं चक्रुर्नत्वन्यस्य॥
तथा हि स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम्।
कामरूपाय रामाय नमो मायामयाय च। नमो
वेदादिरूपाय ॐकाराय नमोनमः॥रमाधराय रामाय
श्रीरामायात्ममूर्त्तये। जानकीदेहभूषाय रक्षोघ्नाय शुभां-
गिने॥भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तकरूपिणे।रामभद्र-
महेष्वासो रघुवीर नृपोत्तम॥ भोदशास्यान्तकास्माकं
रक्ष देहि श्रियं च ते। त्वमीश्वर्यं दापयाथ संप्रत्या-
श्वारिमारणम्॥ कुर्वितिस्तुत्यदेवाद्यास्तेन सार्द्धं
मुखं स्थिताः मायामयाय मायाया त्रिगुणात्मिकाया
आमयाय रोगवद्विघातकाय॥ यद्वा कृपाप्रचुराय॥
अत्रैका शंका जायते।कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे क्षीरसागरशायि-
नारायणात्कस्मिंश्चित् प्रद्युम्नव्यूहाद्राघवस्य प्रादु-
र्भावो दृश्यते तेषां वचनानां का गतिरित्थं न शंक्यम्।
यतस्तेषां वचनानां कल्पान्तरे तात्पर्य्यम्॥ अन्यथा
श्रुतिभिः सह विरोधात्तेषामप्रामाण्यापात्तिः स्यात्
अतएव नारदपंचरात्रान्तर्गतबृहद्ब्रह्मसंहितायां श्रीराम-

शरणागतिस्तोत्रे—वासुदेवादिमूर्तीनां चतुर्णां कारणं परम्। चतुर्विंशति मूर्त्तीनामाश्रयः शरणं मम॥ अत एव महेशानः सर्वस्य स्वामीत्यर्थः। (शिव इति शिवमस्यास्तीति शिवः—अर्शआद्यच् शिवयतीति वा तत्करोतीति ण्यन्तात्पचाद्यच्।) पद्मपुराणान्तर्गतरामाष्टोत्तरशतनामसु—परं ज्योतिः परं धाम पराकाशः परात्परः। परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकःशिवः॥ सनत्कुमारसंहितायामपि—तापत्रयाग्निशमनं सर्वाघौघनिकृन्तनम्। दारिद्र्यदुःखशमनं सर्वसंपत्करं शिवम्॥नारायण इति—नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि तानि कार्याण्ययते कारणात्मना व्याप्नोत्यतश्च तान्यस्यायनमिति नारायणः। यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इतिमंत्रवर्णात्॥ नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः। तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृत इति महाभारते॥ नराणां जीवानां अयनत्वात्प्रलय इति वा नारायणः॥ यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतेः॥नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृत इति ब्रह्मवैवर्त्ताद्वा नारायणः॥ अथ नारायणस्य सर्वकारणत्वमाह॥ तथाच नारायणोपनिषदि।

अथ पुरुषोहवै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेय इति नारायणात्प्राणो जायते मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्यधारिणी ॥ नारायणाद्ब्रह्माजायते नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणात्प्रजापतिर्ज्जायते नारायणादिन्द्रो जायते नारायणादष्टौ वसवो नारायणादेकादशरुद्रा नारायणाद्द्वादशादित्याः सर्वे देवाः सर्वे ऋषयः सर्वाणि छन्दांसि सर्वाणि च भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते । महोपनिषदि च-एको हवै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नच शंकरः । नारायणं विना अन्यःकोऽपि त्राता न ॥ वायुपुराणे संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मणाम् । नान्यस्त्राता जगन्नाथं विना नारायणं विभुम् ॥ अथ नारायणाष्टाक्षरमाहात्म्यमाह । नारदपंचरात्रे—त्रयो वेदाः षडंगानि छंदांसि विविधाःसुराः । सर्वमष्टाक्षरान्तःस्थं यच्चान्यदपि वाङ्मयम् ॥ सर्ववेदान्तसारार्थः संसारार्णवतारणः । गतिरष्टाक्षरोनॄणामपुनर्भवकांक्षिणाम् ॥ यत्राष्टाक्षरसंसिद्धो महाभागो महीयते । न तत्र संचरिष्यन्ति व्याधिदुर्भिक्षतस्कराः ॥ देवदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याधरादयः ॥ प्रणमन्ति महात्मानमष्टाक्षरविदं नरम् । व्यक्तं हि भगवानेव साक्षान्नारायणः स्वयम् ॥ अष्टाक्षरस्वरूपेण मुखेषु

परिवर्तते ॥ पाद्मोत्तरखण्डे—एवमष्टाक्षरो मंत्रो ज्ञेयः सर्वार्थसाधकः। सर्वदुःखहरः श्रीमान् सर्वमंत्रात्मकः शुभः॥लिंगपुराणे—किमन्यैर्बहुभिर्मन्त्रैः किमन्यैर्बहुभिर्व्रतैः।नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु नमो नारायणेति यः।जपेत्स याति द्विप्रेन्द्र विष्णुलोकं सबान्धवः॥भविष्यपुराणे-अष्टाक्षरो महामंत्रः सर्वपापहरः परः। सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वे परिकीर्तितः ॥ श्री शुकव्याससंवादे च तत्रैव॥नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः। भक्तानां जपतां तात स्वर्गमोक्षफलप्रदः ॥ एष एव परो मोक्ष एष स्वर्ग उदाहृतः।सर्ववेदरहस्येभ्यः सार एष समुद्धृतः॥ विष्णुना वैष्णवानां तु हिताय मनुना पुरा। कीर्तितः सर्वपापघ्नः सर्वकामप्रदायकः॥नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रम्।शृण्वन्तु सत्यमतयो मुदितास्सरागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः।भूत्वोर्ध्वबाहुरद्याहं सत्यपूर्वं ब्रवीमि वः॥ हे पुत्रशिष्याः शृणुत न मंत्रोऽष्टाक्षरात्परः। अतएवोक्तं गारुडे-आसीनो वा शयानो वा तिष्ठानो यत्र तत्र वा।नमो नारायणायेति मंत्रैकशरणो भवेत्॥ अथ प्रसंगतः श्रीनारायणाष्टाक्षरमंत्रार्थमाह । तारसारोपनिषद् पूर्णमद इति शान्तिः। बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम्।यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां

ब्रह्मसदनं तस्माद्यत्र क्वच न गच्छेत् तदेवा-
मन्येत इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु
रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे । येनासावमृती भूत्वा मोक्षी
भवति तस्मात् अविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न
विमुञ्चेदेवमेवैष भगवान्निति वै याज्ञवल्क्यः।अथहैनं
भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । किं तारकं । किं तारयतीति।
सहोवाच याज्ञवल्क्यः।ओं नमो नारायणायेति तारकं
चिदात्मकमित्युपासितव्यम् ॥ ओमित्येकाक्षरं आत्म
स्वरूपं नम इति द्व्यक्षरम् प्रकृति स्वरूपं नारायणायेति
पंचाक्षरं परंब्रह्मस्वरूपमिति।य एवं वेद सोमृतो भवति।
ओमिति ब्रह्मा भवति नकारो विष्णुर्भवति मकारो
रुद्रो भवति नकारश्ईश्वरो भवति रकारो अंडविराट्
भवति यकारः पुरुषो भवति णकारो भगवान् भवति
यकारः परमात्मा भवति एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षर-
परमपुरुषो भवति अयं ऋग्वेदः। प्रथम ओमित्येतत्
अक्षरं परंब्रह्म तदेव उपासितव्यम्। एतदेव सूक्ष्माष्टा-
क्षरं भवति तदेव तदष्टात्मको अष्टधा भवति ॥
अकारः प्रथमाक्षरः।उकारो द्वितीयाक्षरो भवति मकार-
स्तृतीयाक्षरो भवति ।विन्दुस्तुर्याक्षरो भवति नादःपंच-

माक्षरो भवति कला षष्ठाक्षरो भवति कलातीतः सप्तमाक्षरो भवति परश्चाष्टमाक्षरो भवन्ति। तारकत्वात्तारको भवति तदेव तारकं ब्रह्मत्वं विद्धि तदेवोपासितव्यम् ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति। अकाराद्भवद्ब्रह्मा जांबवानिति संज्ञिकः। उकाराक्षरसंभूत उपेन्द्रो हरिनायकः।मकाराक्षरसंभूतः शिवस्तु हनुमान् स्मृतः।बिन्दुरीश्वरसंज्ञस्तु शत्रुघ्नः चक्रराट् स्वयम्॥नादो महाप्रभुर्ज्ञेयो भरतः शंखनामकः। कलायाः पुरुषः साक्षाल्लक्ष्मणो धरणीधरः॥कलातीता भगवती स्वयं सीतेति संज्ञिता।तत्परः परमात्मा च श्रीरामः पुरुषोत्तमः ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यति यच्चान्यत्तत्त्वमन्त्रं वर्णादेवताछंदऋक्कलाशक्तिः सृष्ट्यात्मकमिति य एवं वेद यजुर्वेदो द्वितीयः ॥ अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच ॥ अथ कैर्मन्त्रैः परमात्मा प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तान्नो ब्रूहि भगवन्निति सहोवाच याज्ञवल्क्यः॥ ओं यो हवै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानकारवाच्यो जांबवान् भूर्भुवस्तस्मै वै नमोनमः। यथा प्रथममंत्रोक्तौ आद्यन्तौ तथा सर्वमंत्रेषु द्रष्टव्यौ ॥ उकार वाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायकः॥मकारवाच्यः शिवस्वरूपो

हनुमान् विन्दुस्वरूपः शत्रुघ्नः नादस्वरूपो भरतः कलास्वरूपो लक्ष्मणः कलातीता भगवती सीता चिच्छक्तिरूपा ॥ ओं यो हवै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् तत्परः परमपुरुषः पुराणपुरुष उत्तमो नित्य-शुद्धबुद्धमुक्तसत्परमानन्द अद्वयपरिपूर्णः परमात्मा-ब्रह्मैवाह रामोऽस्मि भूर्भुवः स्वः तस्मै वै नमोनमः। एतत् अष्टविधं मंत्रं योऽधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति आदित्यपूतो भवति स स्थाणुपूतो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति श्रीमन्ना-रायणाष्टाक्षरस्मरणे न गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तं भवति प्रणवानां अयुतं जप्तं भवति। दशपूर्वान् दशो-त्तरान् पुनाति नारायणपदमवाप्नोति य एवं वेद त-द्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततं तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समि-न्धते विष्णोर्यत्परमं पदं इत्युपनिषत् सामवेदः तृतीयः ओं पूर्णमद इति शान्तिः तारसारोपनिषत्समाप्ता ॥

हरिरिति सर्वेषां जनानां मनो हरतीति हरिः।अचइ-रित्यनेन इप्रत्ययः।तथाच श्रीमद्रामायणे—चन्द्रकान्ता-ननं राममतीवप्रियदर्शनम्।रूपौदार्यगुणैःपुंसां दृष्टि-चित्तापहारिणम् ॥ यद्वा पापं हरतीति हरिः।हरिर्हराति

पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः इति विष्णुपुराणे। हरिद्वर्णत्वाद्वा हरिः। हराम्यघं हि स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम्। वर्ण-श्च मे हरिच्छ्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः इति व्यासस्मृतेः॥ वासुदेव इति सनत्कुमारसंहितान्तर्गत श्रीरामस्तवराजे। मत्स्यकूर्मवराहादिरूपधारिणमव्ययम्। वासुदेवं जग-द्योनिमनादिनिधनं हरिम्॥ सर्वावतारनिधानभूतत्वा-त्स्वांशद्वारा जगज्जन्मादिहेतुत्वाच्च जगद्योनिः। तथा-च नारदपंचरात्रान्तर्गतपाद्मसंहितायाम्। वृद्धब्रह्मसंहि-तायामपि। द्विहस्तमेकवक्त्रञ्च शुद्धस्फटिकसन्निभम्। सहस्रारविवह्नीन्दुलक्षकोटिसमप्रभम्॥ मरीचिचक्रम-ध्यस्थं चक्राद्यायुधलांछितम्। श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविराजितम्॥ किरीटहारकेयूरमंजीरपरिशो-भितम्। पीताम्बरधरं सौम्यरूपमाद्यमनामयम्॥ स वासु-देवो विज्ञेयः सृज्यं सर्वं चतुर्मुखात्। ध्येयश्च योगिभिर्नित्यं हृत्पद्मान्तर्दिष्टरे॥ पश्यन्ति सूरयः पश्चात्तद्विष्णोः परमं पदम्। वासुदेवात्ततो जातो वासुदेवाह्वयः परः॥ एकवक्त्रश्चतुर्हस्तश्चक्राद्यायुधभूषितः। स्थित्यै चक्रं सरसिजं दधानः सृष्टये पुनः। मुक्तये पांचजन्यं च गदां संहृतये तथा॥ श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविराजितः॥ ८॥ मयूरवर्णवच्छ्याम: पीतनैसर्गिको वरः। स वासुदेवो भगवान् सृष्टिस्थि-

त्यन्तमुक्तिदः॥ आत्मानं स द्विधा चक्रे पुनः केनापि हेतुना। तयोरेको वासुदेवः शुद्धस्फटिकसन्निभः॥ नारायणो द्वितीयोऽस्तु नीलाम्बुदसमप्रभः। संकर्षणो वासुदेवात्तस्मात्प्रद्युम्नसंभवः॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत् सर्व एते चतुर्भुजाः। ज्ञानादिगुणसामान्यो वासुदेवः प्रकीर्तितः॥ सत्त्वादिगुणसामान्यात्प्रकृतेः प्रकृतिर्यथा। तथा गुणानां वैषम्ये वक्ष्यन्ते मूर्त्तयः क्रमात्॥ गुणत्रयस्य वैषम्ये यथा स्युर्महदादयः। ज्ञानाधिको भवेद्ब्रह्म संकर्षणसमाह्वयः॥ बलाधिकः प्रद्युम्नः स्यादैश्वर्ये चानिरुद्धकः मूर्त्तिभ्यश्च चतसृभ्यश्चतुर्विंशति मूर्त्तयः॥ जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन् दीपादीपान्तरं यथा। सर्वे चतुर्भुजाः पद्मशंखचक्रगदाधराः॥ वासुदेवादिदेवाच्च प्रथमाः केशवस्तथा। नारायणो माधवश्च जज्ञिरे भूसुरोत्तम॥ संकर्षणाच्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदनः। त्रयस्ते समजायंत प्रद्युम्नाच्च त्रिविक्रमः वामनः श्रीधरश्चेति जज्ञिरे मुनिसत्तम। अनिरुद्धात् हृषीकेशः पद्मनाभश्च सुव्रत॥ दामोदरश्च तैरित्थं द्वादशांशाः प्रजज्ञिरे। वासुदेवाच्च तन्नामा तथा संकर्षणादपि॥ प्रद्युम्नादपि तन्नामा तन्नामैवानिरुद्धकः। अभूवन्क्रमशस्तेभ्यश्चतुर्भ्यः पुरुषोत्तमः॥ अधोक्षजो नृसिंहश्च चतुर्थश्चाच्युतोमतः। चतुर्भ्य एव तेभ्योसौ जज्ञिरे च यथाक्रमम्॥ जनार्दनस्तथोपेन्द्रो हरिःकृष्ण

समाख्यया। शुद्धस्फटिकसन्निभमिति॥ अत्यन्तस्वच्छ-
तया शुद्धस्फटिकसन्निभमित्युक्तम् न तु गौराभिप्रायेण।
अथ प्रसंगतो वासुदेवमंत्रमाहात्म्यमाह । पद्मपुराणे
देवदूतविकुण्डलसंवादे । सांगं समुद्रं सन्यासं सऋषिः
छंददैवतम्॥ सदीक्षाविधि सध्यानं समंत्रं द्वादशाक्षरम्॥
अष्टाक्षरं च मंत्रेशं ये जपन्ति नरोत्तमाः। तान् दृष्ट्वा
ब्रह्महा शुद्धेत्ते यतो वैष्णवाः स्वयम्॥ शांखिनश्चाक्रिणो
भूत्वा ब्रह्मायुर्वनमालिनः। वसन्ति वैष्णवे लोके । विष्णु-
रूपेण ते नराः॥ चतुर्थस्कन्धे ध्रुवं प्रति श्रीनारदोक्तौ।
जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज । यं
सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् ॥ विष्णु-
पुराणे—गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।
अद्यापि न निवर्त्तंते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥ अथ वा-
सुदेवशब्दस्य निरुक्तिमाह । वसति वासयत्याच्छा-
दयति स्वयमिति वा वासुः दीव्यति क्रीडति विजि-
गीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते गच्छति वा देवः ।
वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः। छादयामि जगत्सर्वं
भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदे-
वस्ततः स्मृतः । वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयो-
नितः ॥ वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्वदर्शिभि-
रित्युद्योगपर्वणि ॥ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति

वे यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिप-
ठ्यते ॥ सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृत इति
विष्णुपुराणे ॥ यश्च वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवेति
शब्दः सोऽवतारपरः । महादेव इति—आदिदेवो महा-
देवो देवेशो देवभृद्गुरुरिति । विष्णुसहस्रनामसु ।
मह्यते पूज्यत इति महान् । महांश्चासौ देवश्चेति
महादेवः । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते तथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयत इति भा-
रतवचनात् ॥ महादेवरुद्रेन्द्राग्न्यादिशब्दरूपाणि
परब्रह्मपराणि ॥ ६ ॥ सूर्यमंडलमध्यस्थो द्विभुजो
रघुनंदनः । सर्वेश्वरः प्रसन्नात्मा तं रामं प्रणमाम्य-
हम् ॥ सूर्यमंडलमध्यस्थ इति सनत्कुमारसंहिता-
याम् ॥ सूर्यमंडलमध्यस्थं रामं सीतासमन्वितम् ।
नमामि पुण्डरीकाक्षममेयं गुरुतत्परम् ॥ गुरौ त-
त्परः गुरुतत्परस्तं श्रीदशरथवसिष्ठादिगुरुवर्गे प्रसक्त-
मिति भावः । यद्वा गुरवः ब्रह्मादयः तत्पराः प्रसक्ता
यस्मिन्त्स तमनयत्रापि ध्येयः । सदासवितृमण्डलम-
ध्यवर्त्तीनारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्
मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरणमयवपुर्धृतशंख-
चक्रः ॥ प्रतिरवच्छतया हिरण्यमयवपुः । युग्मायुध-

प्रतिपादनात् परस्वरूपप्रतिपादनाच्च न चतुर्भुजो द्विभुज इति । तथा च रामतापिन्याम् ॥ प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः । द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्द्धरः ॥ रुद्राध्यायपंचमाध्याये अन्योपि मन्त्रः ॥ नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः ॥१॥ महीधरभाष्यम् ॥ यथा नम इति रुत् दुःखं द्रावयतीति रुद्रः । यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । रवणं रुत् ज्ञानंभावे क्विप् तुगागमः । रुतुज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः । यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयतीति रुद्रः । हेरुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय नमो नमस्कारोऽस्तु । उतोऽपि च ते तव इषवे वाणाय नमः । उतापि च ते तव बाहुभ्यान्नमः । तवक्रोधवाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मासु इत्यर्थः ॥ कृष्णयजुरापस्तंबशाखीयरुद्राध्याये ॥ नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः । नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुतते नमः ॥ नच नीलकंठ पञ्चवक्र चतुर्भुज त्रिशूलधर रुद्रः । कुतो द्विभुजप्रतिपादनात् धनुर्बाणायुधाच्च ॥ पुरुषसूक्तावपि ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः—इति ॥ रघुनन्दन इति—रघुं रघुकुलं जीवं वः नन्दयतीति रघुनंदनः । सर्वेश्वर

इति—सर्वेषां ब्रह्मादीनामीश्वरः सर्वेश्वरः । यद्वा सर्वे ईश्वराः अवताराः यस्मात्स वासुदेवादिमूर्तीनामित्यस्मिन् श्लोके कारणत्वेनोक्तत्वात् ॥ अन्येषां विभूतिरूपत्वेन प्रतिपादनाच्च॥तथाहि श्रीमद्रामायणे ॥ ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः॥दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा वाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह । सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः ॥ १ ॥ षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ।कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥ ३ ॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः । आगम्यनगरीलंकामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥ ततः सहस्राभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् । अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठा राघवं प्रांजलिं स्थितम् ॥५॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः—उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने । कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुद्ध्यसे ॥ ६ ॥ अस्यार्थः। कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः । अत्र सर्वलोकस्य कर्तृत्वं ब्रह्मण उक्तम् । कर्त्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदांविभुः । अत्र सर्वलोकस्य कर्तृत्वं श्रीरामस्योक्तं उभयोः कर्तृत्वं कथं संघटते । एवं न वक्तव्यम्। यस्माद्ब्रह्मणः ब्रह्मलोकपर्यन्तं सर्वलोकवर्तिपदार्थानां कर्तृत्वम् । श्रीरामस्य तु ब्रह्मादीनामपि । तथा

च श्रुतिः—यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै-
शरणमहं प्रपद्ये ॥ ६ ॥ ऋतधामावसुः पूर्वं वसूनां
च प्रजापतिः । त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयं
प्रभुः ॥ ७ ॥ स्वयं प्रभु इतराऽनियम्यः । नास्य
कोऽपि नियन्तेति भावः ॥ ७ ॥ रुद्राणामष्टमो रुद्रः
साध्यानामपि पंचमः । अश्विनौ चापि कर्णौ ते
सूर्याचंद्रमसौ दृशौ ॥८॥ अंते चादौ च मध्ये च
दृश्यते च परंतप । उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः
प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥ इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी
लोकस्य राघवः । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मविदां-
वरः ॥ १० ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथा-
त्मजम् । सोहं यश्च यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥११॥
इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः । अब्रवी-
च्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम॥११॥ भवान्नारा-
यणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधः प्रभुः ॥ एकशृंगो वराह-
स्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १३ ॥ अक्षरं ब्रह्म सत्यं
च मध्ये चांते च राघव । लोकानां त्वं परोधर्मो
विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः
पुरुषः पुरुषोत्तमः । अजितः खड्गधृग्विष्णुः कृष्ण-
श्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनानीर्ग्रामणीः सर्वे त्वं

बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः । प्रभवश्चाप्ययश्चत्वमुपेंद्रो मधु-
सूदनः ॥ १६॥ इंद्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभोरणा-
न्तकृत्। शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः॥१७॥
सहस्रशृंगो वेदात्मा शतशीर्षो महर्षभः । त्वं त्रयाणां
हि लोकानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः ॥ १८॥ सिद्धा-
नामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः। त्वं यज्ञस्त्वं
वषट्कारस्त्वमोंकारः परात्परः ॥१९॥ प्रभवं निधनं
चापि नो विदुः को भवानिति। दृश्यते सर्वभूतेषु गोषु
च ब्राह्मणेषु च ॥ २० ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु
नदीषु च ॥ सहस्रचरणः श्रीमान् शतशीर्षः सहस्र-
दृक्॥२१॥त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीं सर्वपर्वतान्।
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यते त्वं महोरगः
॥ २२ ॥ त्रीँल्लोकान् धारयन्नामदेवगंधर्वदान-
वान् ॥अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती॥२३॥
देवा रोमाणि गात्रेषु ब्रह्मणा निर्मिताः प्रभो। निमेषस्ते
स्मृता रात्रि रुन्मेषो दिवसस्तथा ॥२४॥ संस्कारा-
स्त्वभवद्वेदा नैतदस्ति त्वया विना ॥ जगत्सर्वं शरीरं
ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥२५॥ अग्निः कोपः प्रसा-
दस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः। त्वया लोकास्त्रयः क्रांताः
पुरास्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ २६॥ महेंद्रश्च कृतो राजा-
बलिं बध्वासुदारुणम् । सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः

कृष्णः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ अत्र लक्ष्मीशब्देन प-
राशक्तिः विष्णुशब्देन राम एव । अन्यथा सूर्यस्यापि
भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः॥श्रियः श्रीश्च भ-
वेदग्र्याकीर्तेः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥ श्रियाः श्रीर्भर्तृ-
वत्सलामित्यादिभिः सह विरोधः स्यात् ॥ यद्वा वि-
भूत्यभिप्रायेण वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं
तनुम् । तदिदं नस्त्वया कार्यं कृतं धर्मभृतांवर॥२८॥
निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ अमोघं
देववीर्यन्ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥ २९ ॥ अमोघं
दर्शनं राम अमोघस्तवसंस्तवः । अमोघास्ते भवि-
ष्यन्ति भक्तिमन्तो नरा भुवि ॥ ३० ॥ ये त्वां देवं
ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति तथा
कामानिहलोके परत्र च ॥ ३१ ॥ इममार्षस्तवं दि-
व्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्तयिष्यन्ति
नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदि० युद्धकाण्डे
एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

पद्मपुराणे–श्रीरामं प्रति परशुरामवाक्यम् ।
रामरामरामहाबाहो न वेद्मि त्वां सनातनम् ॥
जानाम्यद्यैव काकुत्स्थ तववीर्यगुणादिभिः ।
त्वमादिपुरुषः साक्षात्परंब्रह्म परोऽव्ययः । त्वमन-

न्तो महाविष्णुर्वासुदेवः परात्परः। नारायणस्त्वमी-
शस्त्वमीश्वरस्त्वं त्रयीमयः॥ त्वं कालस्त्वं जगत्सर्व-
मकाराख्यस्त्वमेव च॥ स्रष्टा धाता च संहर्ता त्वमेव
परमेश्वर। त्वमचिन्त्यो महद्भूतरूपस्त्वं स्वगुणो
महान्। चतुःषट्पंचगुणवान् त्वमेव पुरुषोत्तमः॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्रयीमयः। व्यक्ता-
व्यक्तस्वरूपस्त्वं गुणभृन्निर्गुणः परः॥ स्तोतुं त्वाहम-
शक्तश्च वेदानामप्यगोचरम्। यच्चापलं त्वं कृतवांस्त्वा
युयुत्सुतया प्रभो॥ तत् क्षन्तव्यं त्वया नाथ कृपया
केवलेन तु। तव शक्त्या नृपान्सर्वान् जित्वा दत्वा
महीं द्विजे। त्वत्प्रसादवशादेव शांतिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम्॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जामदग्निर्महातपाः
परिणीय नमस्कृत्य राघवं लोकरक्षकम्॥ भारते परशु-
रामं प्रति श्रीरामवाक्यम्॥ पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते
वितराम्यहम्। ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः।
आदित्यान् स वसून् रुद्रान् साध्यांश्च स मरुद्गणान्॥
पितरो हुताशनश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा। गंधर्वा
राक्षसा यज्ञा नद्यस्तीर्थानि यानि च॥ ऋषयो बाल-
खिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः॥ देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन
समुद्राः पर्वतास्तथा। वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः
सहाध्वरैः॥ चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत।

मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ॥
अत्रापि च सर्वेश्वरत्वं रुद्रादीनामपि तच्छरीरे दृष्टत्वात्।
प्रसन्न रमेति ॥ तथा च श्रीमद्रामायणे—हिमवत् पूर्वा-
भिभाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः॥ राममिति तथा च
रामतापिन्याम् ॥ रमन्ते योगिनो यस्मिन् सत्यानन्दे
चिदात्मनि । इति राम पदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते ॥
प्रसंगतः श्रीरामषडक्षरमंत्रमाहात्म्यमाह । हरिभक्ति-
विलासे श्रीगोपालभट्टोदाहृतग्रगस्त्यसंहितावाक्यानि।
सर्वेषु मंत्रवर्येषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते । गाणपत्येषु
शैवेषु शाक्तसौरेष्वभीष्टदम्॥ वैष्णवेष्वपि मंत्रेषु राम-
मंत्रः फलाधिकाः । गाणपत्यादिमंत्रेषु कोटि कोटि
गुणाधिकाः॥ विनैव दीक्षां विप्रेन्द्र पुरश्चर्यां विनैव-
हि । विनैव न्यासविधिना जपमात्रेण सिद्धिदाः ॥
मंत्रेष्वष्टस्वनायांशं फलदोऽयं षडक्षरः । षडक्षरोऽयं
मंत्रस्तु महाघौघनिवारणः ॥ मंत्रराज इति प्रोक्तः
सर्वेषामुत्तमोत्तमः । दैनं दिनन्तुदुरितं यद्यन्मासर्तुवर्ष-
जम् ॥ सर्वं दहति निःशेषं तूलाचलमिवानलः ।
ब्रह्महत्या सहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥ स्वर्ण-
स्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च । कोटि कोटि-
सहस्राणि ह्युपपापानि यान्यपि ॥ सर्वाण्यपि प्रण-
श्यन्ति राममंत्रानुकीर्तनात् ॥ तापिनीयश्रुतिषु च--

य एतन्तारकं ब्राह्मणो नित्यमधीते। स पाप्मानं तरति सम्मृत्युं तरति सब्रूणहत्यां तरति ॥ स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स विमुक्ताश्रितो भवति सो मृतत्वं च गच्छतीति ॥७॥ तवास्मि जानकीनाथ तवास्मि रघुनन्दन। तवास्मि रघुशार्दूल रक्ष रक्ष कृपानिधे ॥ ८ ॥ लक्ष्मीनाथ समारम्भां पाराशर्यादिमध्यगाम्। अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरंपराम् ॥ ९ ॥ श्रीमद्रामसखेन्द्रस्य पादपद्मप्रसादतः। पूर्णः श्रीरामतत्त्वस्य भास्करो विदुषां मुदे ॥ १० ॥

इतिश्रीसीतारामकृपापात्र श्रीसीतारामीय हरिहरप्रसादविरचिते श्रीरामतत्त्वभास्करे उत्तरार्द्धं सम्पूर्णम्।

रामं श्रीजानकीशं मनुकुलतिलकं, नागरीमोदयन्तम्।
राजन्यागर्वघातं, यजनसुनिरतं, नम्रशक्रादिदेवम्॥
दाराधारं जनेशं सकलगुणगणं नेत्रजायाः सुतीरे।
शोभाढ्यं वै रमन्तं धरणिपतिपतिं दीनबंधुं विवन्दे॥

इतिश्री-अयोध्याशृंगारभवननिवासिना श्रीमद्भगवन्नारायणवंशोद्भव वैष्णव पं॰ रामनारायणदासेन संशोधितं श्रीरामतत्त्वभास्करे उत्तरार्द्धं समाप्तम् ॥